

МЫХЪУНЫГЪЭР ПСАЛЪАФЭХЭМРЭ ПСАЛЪЭЖЬХЭМРЭ КЪЭГЪЭЛЪЭГЪУА ЗЭРЫШЦЫХЪУ ІЭМАЛХЭР

Шэру Нинэ Гъумар ипхъу, филологие щІэныгъэхэмкІэ кандидат, Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ институтым – Федеральнэ къэрал бюджет щІэныгъэ ІуэхущІапІэ «Урысейм щІэныгъэхэмкІэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр щІэныгъэ центр» Федеральнэ щІэныгъэ центрим» и филиалым и адыгэбзэ секторым и щІэныгъэ лэжъакуэ нэхъыжъ, nina.sherieva@mail.ru

Псом нэхърэ нэхъышхъэу мы статьям къыгъэлъэгъуэну и къалэнщ мыхъуныгъэм адыгэбзэм увпІэ хэха шызыубыд фразеологизмэхэмрэ адреи псалъэ гуп зэхэжыхъахэмрэ (псалъафэхэмрэ), апхуэдэу адыгэ ІуэрыІуатэм нэхъ зыщызыубгъуа лІэужьыгъуэхэм языхэз псалъэжъхэр къэгъэщІынымрэ къэгъэсэбэпынымрэ щигъэзашцІэ мыхъэнэм и инагъыр.

Мыхъуныгъэм и фІыгъэкІэ къэхъугъэ къедбжэкІахэм ящыщ куэдым, япэрауэ, хъун, мыхъун вариантхэр ягъуэт, нэгъуэщІу жыпІэмэ абыхэм я бжыгъэм хэщІыкІыу хохъуэ, етІуанэрауэ, апхуэдэу щызэпэувкІэ, абыхэм къарыкІ мыхъэнэр нэхъ гурыІуэгъуи, нэхъ гъэщІэгъуэни мэхъу.

Ди къэхутэныгъэм къызэригъэлгагъуэмкІэ, псалъэ гуп зэхэжыхъахэмрэ псалъэжъхэмрэ мыхъуныгъэр нэхъыбэрэ къызэрышагъэлгагъуэр лъабжъэгъусэхэмкІэщ – гъэпсыкІэ мыхъахэм *мы-* лъабжъэпэкІэ, уха гъэпсыкІэхэм – *къыи* лъабжъэужькІэ.

Ауэ негатив къызэрагъэлгагъуэ щІыкІэхэр а тІум щихуыркъым. Гулътэ хэха худощІ, къапщгэмэ, мыхъуныгъэ тІуашцІэ е, нэгъуэщІу абы зреджэщи, мыхъуныгъэр мыхъэныгъэм. Абы ещхъу гъэщІэгъуэни дэлэпыкъуэгъу папщІэу къагъэсэбэп адреи лъабжъэгъусэ зэмылІэужьыгъуэхэри.

Мы лэжыгъэм апхуэдэу дыщыкІэлоплъ проблемэ къэтІэтам и нэгъуэщІ лъэныкъуэми – ар мыхъуныгъэ къызэрагъэщІ Іэмалхэм псалъэ зэгъусэхэмрэ псалъэ ухахэмрэ шаІыгъ увпІэрщ, нэгъуэщІу жыпІэмэ сыт хуэдэ щІыпІэ абыхэм яубыдыр, сыт хуэдэ псалъэ лъэпкъыгъуэхэра е псалъэухам и сыт хуэдэ пкъыгъуэхэра ахэр зыхъувэр, н.къ.

Щхъэхуэу къыхэбгъэщ хъунуш мы статьям проблемэ зытепсэлъыхъымкІэ ягъу адыгэбзэкІэ ятха лэжыгъэу зэрышцытыр, мыбы адыгэбзэкІэ щІэуэ зэхалъхъа бзэщІэныгъэ фІэшыгъэцІэхэр къызэрышцыгъэсэбэпар.

Зэрыгъуэзэн псалъэхэр: адыгэбзэ, мыхъуныгъэ, гъэпсыкІэ, псалъэжъ, псалъафэ, лъабжъэпэ, лъабжъэужь, мыхъуныгъэ тІуашцІэ.

Нобэрэи бзэщІэныгъэм грамматическэ мыхъуныгъэр джыным щІыпІэшхуэ щеубыд. Абы и щхъэусыгъуэр лъэныкъуэ куэдкІэ щІэныгъэ зэмылІэужьыгъуэхэм, псом ягъу философиемрэ бзэщІэныгъэмрэ елэжъ щІэныгъэлІхэр бгъэдыхъэн зэрыхуейрщ.

Мыхъуныгъэр – ар грамматикэ категорэхэм ящыщ зыщ, дунейм тет бзэ куэдым Іэмал зэмышцхъэмкІэ къыщохъу. Абы теухуауэ лэжыгъэ мымашцІэу щыІэщ, щІэныгъэлІ куэди елэжъащ, ауэ адыгэбзэкІэ мыхъуныгъэм ехъэлІа тхыгъэ куэд щыІэкъым.

Къыхэгъэщыпхъэщ адыгэбзэхэм я мыхъуныгъэ категорэр джыным, нэхъ кууэу зэпкърыхыным елэжъахэу Яковлев Н.Ф., Рогавэ Г.В., КІэрашэ З.И., Къумахуэ М.А., Урыс Хъ.Ш., нэгъуэщІхэри.

Мыхъуныгъэр ди бзэм къышагъэлгагъуэ щІыкІэ зэмылІэужьыгъуэхэмкІэ: щыІэщ лъабжъэпэ, лъабжъэужь, лъабжъэпэ-лъабжъэужь къэхъукІэхэр, мыхъуныгъэ псалъэкІапэхэр, цІэпапщІэхэр, нэгъуэщІ Іэмалхэри.

Адыгэ бзэшлэныгэм къэхута зэрыщыхуаши, нэхьыбэрэ мыхуныгээр къы-зэрагэалыагьуэр лъабжьэужь **-къым-**рэ лъабжьэпэ **-мы-**рэ хэувэкIэрэщ. Абыхэм псалъэухар зытепсэлыыхь Iуэхур, щытыкIэр, щыIэныгээр, иIэныгээр мыхуныгэ хэлыу къагэалыагьуэ.

Лъабжьэужь **-къым-**р и тхыдэкIэ пкъыгьуитIу зэхэтщ, нэгьуэщIу жыпIэмэ, ар зэхыбогэкIыф «абхъаз-адыгэ мыхуныгэ лъабжьэгьусэ **-м-**рэ **-къы/-къэ-** лъабжьэужь (упщIэ мыхьэнэ зиIэ **-къы/-къэ** лъабжьэгьусэм къытекIащ)» [Кумахов 1971: 247].

КъызэрыгуэкI псалъэхэм хуэдэуи мыхуныгэ категорэр фразеологизмэхэми щызокIуэ: *ИфракIэ къэмыгэшыи; и фи и ныби жимыIэн; бадзэ къытемыгэ-лъэн; бжэзгьукIэ (башкIэ) къраудми мыщIэн; бжыщхьэ зэрына зэрымыгэжIын; и фэм ихуэжыркьым* 1) «пшэр хьуащ», «пIащ хьуащ», «и фэр зэгуотхь, зэгуоч», 2) къэгубжьащ, къэлэлащ; н.къ.

Фразеологизмэхэр – ар зэкIэщIэпч мыху псалъэ зэпхахэрщ. Я ухуэкIэки, я мыхьэнэки зэпыщIауэ щыт фразеологизмэхэр гупсысэм художественнэ къару хэ-зылхьэ жыIэкIэхэм ящыщ. [Бэрбэч, н. 2001: 3]. КъищынэмыщIауэ, жыIапхьэщ фразеологизмэхэр бзэм и лъэпкъ нэшэнэу зэрыщытыр: абыхэм лъабжьэ яхуэхур лъэпкъыр адреихэм къазэрыщхьэщыкI дуней еплъыкIэр, хабзэ зэрихьэхэр аращ [Кумыкова 2017: 75].

Фразеологизмэхэм мыхуныгээр къыщагэалыагьуэ щIыкIитIкIэ: лъабжьэпэ къэхьукIэрэ лъабжьэужь къэхьукIэрэкIэ, н.ж. мыхуныгээр лъабжьэпэ **-мы-**кIэ е лъабжьэужь **-къым-**кIэ къохьу.

Языныкъуэхэм дежи нэгьуэщI къэхьукIи иIэщ: мыхуныгэ гьэпсыкIэр мыху-ныгэ къэзыгэалыагьуэ лъабжьэужь **-ншэ-**р хэту щыщIэныгэ мыхьэнэ иIэу къэкIуэнкIэ хьунуш: *кIыц уэщынишэ, тхьэмахуэнишэ блыщхьэ, псалъэ купщIэнишэ, шэчынишэу щыгугьын, гьуэнишэджынишэ вакъэ, гьуэнишэджынишэ хьыранишэ (хьы-данишэ), нэмысынишэ гьэ кIэлъызехьэн, бгьэ дамэнишэ, нэпсынишэ хьэдагьэ, шыгу-рыхьу Iэпхуалэнишэ.*

Мыхуныгэ лъабжьэгьусэхэр зэрыхуэвэм и фIыгьэкIэ фразеологическэ псалъафэ куэдым гьэпсыкIитI яIэ мэхьу: *(и)тхьэкIумэм итын – (и)тхьэкIумэм имыкIын (имыкIыжын); бэуэгьуэ гьуэтын – бэуэгьуэ мыгьуэтын; шэч къыте-хьэн – шэч къытемыхьэн; (и) фIыщIэр гьэкIуэдын – (и) фIыщIэр мыгьэкIуэдын; гум ирихьын – гум иримыхьын; гу кIуэцIылын – гу кIуэцIымылын.*

Щапхьэхэм къагэалыагьуэ апхуэдэ Iэмалым фразеологизмэхэм зэхушытыкIэ къызэрыщигэхьур, н.ж. псалъафэм мыхуныгэ мыхьэнэ къэзыгэалыагьуэ дэшIыгьумэ, ар къигэалыагьуэ мыхьэнэр къызытекIа позитив гьэпсыкIэм и мы-хьэнэм пэщIоувэ.

Псалъафэ зэхэтхэм я нэхьыбапIэр, зыми емылгытауэ я къежьапIэм арзы-ныгэ гьэпсыкIэ къигэалыагьуэу щытмэ, мыхуныгэ гьэпсыкIэм хуэбгьакIуэ мэхьу [Шериева 2014: 53]. Ауэ фразеологизмэхэм ящыщ гупыфIым мыхуныгэ гьэпсыкIэ фIэкIа яIэкьым: *и сурэтым итыжкьым; нэкIафэкIэ темыгэпльэн; хьэуэ къимыдзэн; пщIыхьэпIэу гум къэмыкIыжын (къэмыкIын); (и)натIэгу нэ за-къуэ исми мыщIэн; (и) нэм щIы имылаагьу(ж)ын* 1) губжьын, шынагьуэм, н.къ. и нэр къышхьэрипхуауэ; 2) гукьыдэжыфI зыгуэрым къыхэкIыу гьуэтын; зыгуэ-рым тегужьейкIыу, дихьэхьу нэгьуэщI зыри къыфIэмыIуэхун.

Апхуэдэ псалъафэхэр позитив гьэпсыкIэм хуэбгьэкIуэну яужь уихьэмэ, фразе-ологизм мыхьэнэр яфIокIуэд.

Мыхуныгэ къэзыгэалыагьуэ лъабжьэгьусэр, зэрыхабзэу, лэжыгьэщIэм хоу-вэ, зэзэмызэххэ – цIэ компонентым, е яужь ит псалъэм и гьусэу къагэсэбэп.

Лексикэ занэм и мыхуныгэ гьэпсыкIэр абы и зэхэлъыкIэм морфемэ хь-хьэу къэхьумэ, фразеологизмэм и мыхуныгэ гьэпсыкIэр зэгьэпэша мэхьу зи зэхэлъыкIэм мыхуныгэ морфемэ хэт пкъыгьуэ къыхыхьэкIэрэ. Япэм деж мыху-ныгэм «мыхуныгэ морфемэ // мыхуныгэ псалъэ» схемэ иIэмэ, егIуанэм деж –

«мыхуныгээ морфемэ // мыхуныгээ псалга // мыхуныгээ фразеологизм» илэц. Лексикэ занэм и зэхэлгыкIэм кьатитI хьэл иIэмэ, фразеологизмэр ар кьатищ шохуу, абы и шхьэусыгьуэр фразеологизмэм и лексикэ зэхэлгыкIэ зэрынэхь гугьурщ [Емузов 1986: 37].

Псалгафэм и мыхьэнэ зэхэлгыкIэм мыхуныгээ (**-кьым, -мы, -ншэ**) мыхуныгээ морфемэхэмкIэ кээгэлгэгьуар кьышаггэсэбэл:

а) лэжыггэцIэ кээзыггэлыгагьуэ Iыхьэм хэту кьакIуэмэ: *жилэр ицIэжыркьым, цIулI жымыIэн, шымыуэн цыIэкьым, льянэ шымыльэцIын, жилэм темьтыжын, тIыбжэ зэрына зэрымыггэкIыфын, (и) нIэ кьымыггэкIын, льянэ шымыльэцIын.*

б) IуэхудэкIуэм хэту кьакIуэмэ: *псалга лей хэмылгу, цысхьырабгьу имьIэу, псалга пимьдыжу, гукьыхэцт имьIэу, зикI мыувыIэу, хьэлым кьымынэу, зы дакьиктэ фIэмыкIыу, ицIэр имьцIэжу, фIэкIынIэ (фIэкI) имьIэу, чэм имьIэу.*

в) IуэхуцIэм хэту (куэдрэ псалга зэхэлгым и Iыхьэхэм ешхьу): *гум имькIыж (имьхуж), шхьэ мыузым боз ешэкIын, Iуэхум цымыщ, джыдэхэмыхьэ мээ.*

Мыхуныгээ кьыггэлыгагьуэу фразеологизмэм кьышаггэсэбэл мыхуныгээ цIэпапщIэхэмрэ кээхьукIэцIэхэмрэ: *зыри, зымы, зыри мыщIэн, зикI мыувыIэу, зымы имьцIысын, зымы хуэмыдэу (хуэмыдэжу), зымы цыщкьым, зымы цымыщын = зымы имьцIысын, зыри жымыIэн, зымы хуэмыггэдэн 1) зыгуэр кьыфIэмыIуэхун, кьэмылгытэн = зыуи кьымыдзэн; 2) зыгуэрым зыгуэр нэхь кьыщтэн, нэхьыфIу илыгагьун = зыхилхьэ шымыIэн [Бижоев 2006: 177].*

Мыпхуэдэ фразеологизмэхэм мыхуныгээр лэжыггэцIэм хэту кьышыггэлгэгьуамэ, мыхуныгээ цIэпапщIэхэр дэлэпыкьуэгьу мэхьу а мыхуныгээр щIэггэхуэбжэнымкIэ.

Мыхуныгээ гьэпсыкIэр кьышаггэсэбэл фразеологизм зэпыщIэныггэкIэ кээхьуахэм. Мы фразеологизмэхэм я цIэ Iыхьэм езыр-езыру я мыхьэнэр имьIэу, хэмылгу щытщ (е языхэзым, е тIуми). А тIум язым и мыхьэнэ имьIэжу щытмэ, ар иужь итыраш: *куэбжи набжи (илэкьым), уи Iуэхуи уи дэлги (хэлкьым), ахьи быхьи (жилэркьым), хьыбары бжэбары (илэкьым), IэмпIи бжэмпIи (илэкьым), хабзи бзыпхьи (ицIэркьым), нэпси Iупси (кьыхуэмынэжауэ), жэуапи бжэуапи (илэкьым), Iыхьылы лыджаны (илэкьым), уIэли ууди, кIэи пэи (илэкьым).*

Макь зэпэджэж яхэтым и сэбэпкIэ апхуэдэ кээхьукIэ зилэ фразеологизмэхэм я Iыхьэм я зэкIэлгыкIуэкIэр гьэпсыкIэ хабзэ быдэ гуэрым тоувэ икIи ар дапщэщи пхьуэж хьуркьым:

Бегьымбармы кьыщитхьын хуеяц ар (Галя), мыбы зы ахьи быхьи кьитхы-жакьым (Быхьи ахьи жыпIэ хьуркьым) (МафIэдз С.); (Кьуэм) сыноплгэри хьыбары бжэбары илэкьым (Бжэбары хьыбары жыпIэ хьуркьым) (КIыщокьуэ А.); Ауэ Залым апхуэдизкIэ и жаггьуэщи, ауи идэркьым: уIэли ууди. (Ууди уIэли жыпIэ хьуркьым) (ЩоджэнцIыкIу I.).

Фразеологизмэхэр кьызэрыхьу щIыкIэм елытауэ шхьэхуэу кьыхэбггэкI хьунуш лэжыггэцIэ-кьытезыггээжхэр жыхуиIэр – ахэр лэжыггэцIитIым кьытриггээжу, икIи псалгэээпыщIэ льябжэггьусэхэмкIэ, псалгэээпыщIэкIэ е ахэри хэмытыххэуи кээхьухэрщ.

Апхуэдэ фразеологизмэхэм я япэ Iыхьэр арэзыныггэ гьэпсыкIэу кьокIуэ, етIуанэр – мыхуныгээ льябжэггьусэкIэ кээгэлгэгьуа мэхьу:

Хьуапы мыхьуапы, хуеймы хуэмеймы, псэуапы мыпсэуапы, кьелыны кьемылыны. Нацхьуэ тхьэм ещIэ унэ нэщIу кьызыщIэнэнур, жьэным кьелыны кьемылыны. (КIыщокьуэ А.); ИужькIэ, председателыр пэшиггьу цыхуэхьупэм, ар и фIэц хьуапы мыхьуапы и зэхуэдэу кьэнэжат, уеблэмэ «мы си шоферыжэ цIыкIум зыгуэркIэ гу кьытлгытэм напэтехиц», – Хьэсбий цыжылэкIи, «тхьэ, сыарэзыпсым, зэгуеруд...», – жилэурэ Ларисэ ирпиагэрт (Кьэрмокьуэ М.).

Мыбдежым IыхьытIми ядэщIыгьуш псалгэээпыщIэ льябжэггьусэхэр, абыхэм арэзыныггэмрэ мыхуныгээ гьэпсыкIэмрэ зы лэжыггэцIэ дыдэм щызэпэщIаггьуэвэ кIэхуыгу Iуэхур зыхуэкIуэнур зэхэбггэкIыну а щытыкIэ

мызэхэщыкыгыуэм гугъу ещI, мыхуныгыэ мыхэнэм мыбдеж фIэщ мыщIыныгыэ плыфэ кыырегъауэ. Мыхуныгыэ мыхэнэ яIу фэ кызытеуэхэм кьагъэлыагыуэ:

а) псынщIагыэ, напIэдэхъеигъагыэ хэлъу кьэху Iуэху: *пытаи пымытаи, щылаи щымылаи, Щымахуэм дауэ зимыгъэткиийми, и пIальэр зэрикIыу, хузэфIэкI щымыIэжу, гъатхэщIэм кыхь хуабагъэм, **щылаи-щымылаи**, абы и лъэужь псори зэригъэкъабзэм ещху, цIыхуми гуауэр цхьэщокIри и насып дыгъэр умыщIэххэу икIи нэхьыбэхэм деж унэмыплъэххэу кыкыуокIыж* (Мысачэ П.);

б) фIэщ хуныгыэ, тегушхуэныгыэ фэ кыытеуэу, арэзыныгыэ мыхэнэ кыкIыу, ауэ мыхуныгыэ лъабжьэужькIэ кьэхуауэ: *и нэ кьэаткыым, и Iэ кьэаткыым. (Болэт Наурыз жреIэ:) – Ари содэ. Ауэ, и Iэ кьэаткыым, и нэ кьэаткыым зэрыжаIуэ, Жу-нед хуэдэт ар зращIэр?! (Бозий Л.).*

ЗэпыщIэныгыэкIэ кьэхуа фразеологизм гуп мыин дыди щыIэщ мыхуныгыэ гъэпсыкIэм деж псалъэзэпыщIэки псалъэзэпыщIэ лъабжьэгъусэки зэрымыгыуэ-быдауэ, абы емылгытауэ мыхуныгыэ мыхэнэри кьагъэлыагыуэ:

*акъылкыым, былымкыым; гъэшкыым, шыпскыым; унэкыым, жьэзукыым; гъуапэкыым, пщампIэкыым; благъэкыым, жьагъэкыым; ныбжьэзгъукыым, жэ-рэгъукыым; гуащэкыым, тхьэмадэкыым; кьамылкыым, мылыфкыым; физкыым, бынкыым; дунейкыым, ахьрэткыым. (Мусэ:) – Сэ сымтэ сщIэн: **сыгъуапэкыым, сыпщампIэкыым**. (Къашыргъэ Хь.); **Сышкыым, сывкыым**. (КIыщокъуэ А.). ЕгъэзыпIэншэу общежитиэхэм щыпсэур Хьэщэуэ и закъуэу кыыщIэкIынут. **Унэкыым, жьэзукыым, унагъуэкыым**. (Мэзыхьэ Б.).*

Мыхуныгыэ гъэпсыкIэр мыпхуэдэ зэкIэщIэпч мыхуэ псалъэ зэпхуэу щытхэм мыхуныгыэ лъабжьэужь **-кыым**-кIэ кыщохуэ. Зэлыэпкыэгъуэ пкыыгыуэхэм яIэщ грамматикэ гъэпсыкIэ зэщхь, мыхуныгыэр хэтщ дэтхэнэ зы псалъэми, н.ж. апхуэдэу зэхэтхэр мыхуныгыэ тIуащIэкIэ кьэхуащ. Апхуэдэ зэхэлъыкIэхэр ещхьщ кыызэщIэзыкыуэ–щхьэ псалъэухам. ЗэпыщIэныгыэкIэ кыызэгъэпэща хуа фразеологизмэхэм мыхэнэ нэхьыщхьэ (центр) яIэкыым. МыхэнэкIэ зэхуэдэ зи щхьэ хушытыж псалъэхэр (псалъэ ирикыухэр) мыбдеж кьэгъэлыагыуа зэрыщыхур фразеологизмэм и зэхэлъыкIэмкIэщ.

Псалъэжхьэми мыхуныгыэ гъэпсыкIэм щыпIэшхуэ щаубыд. Псалъэжь куэдыр мыхуныгыэ кызырэрыкI псалъэухуауэ зэхэтщ, икIи абы я нэхьыбэр мыхуныгыэ псоууэ щытщ, псалъэм папщIэ: *Шынэ здэщымыIэм укIыти щыIэкыым*.

Псалъэжхьэр цIыхубэ афористикэ жыхуалэ жанрым хуахьыр. Ахэр цIыху гъащIэм кыхокIыр, икIи зэманым и зэхуэокIыныгыэхэм емылгытауэ, IуэрыIуатэм нобэ кыыздэсым зыщызыгъужь жанрхэм ящыщщ, ахэр жанр зэмылIэужьыгыуэхэми хэпщIа мэхур [Гьут 2016: 3].

Чэнджэщ, ущие кыIуатэу зэрыщытым кыыхэкIкIэ, унафэ щыныгыэ тешэм ит лэжыгыгъэщIэ-гъэзэщIэныр псалъэжхьэм мыхуныгыэ кыигъэлыагыуэу куэдрэ кыыщхь: *Бажафэ Iэрымылхьэм ущымыгугъ, уи гъусэм ущыгугъыу мыщэм уемыбэн; Iуэхум и мыхуныгыэр езыр унафэ щыныгыэ тешэм кызырэрыщыIуэта хур мы-лъабжьэпэмкIэщ [Джаурджий, Дзасэжь 1999: 194–195].*

Унафэ тешэм деж лэжыгыгъэщIэ -гъэзэщIэным мыхуныгыэр лъабжьэпэ **мы-р** зэрыпытымкIэ кьэгъэлыагыуа мэхуэ. Ауэ лэжыгыгъэщIэм мыхуныгыэм и **мы-**пытмэ, лъабжьэпэ **у-**поувэ [Урыс 2001: 172].

Нэхьыбэ дыдэу бзэм хэт мыхуныгыэ псалъэжь лIэужьыгыуэр – ар гъэзэщIэн лексемэм и кIэм е, псалъэухам зы пкыыгыуэ нэхьыщхьэ фIэкIа хэмытмэ, абы лъабжьэужь **-кыым**-кIэ кыыщыгъэлыагыуахэрщ [Балова 1999: 43]. Апхуэдэ конструкцэхэм я мыхуныгыэр зэгъэщIылар гъэзэщIэнырщ, апхуэдэу щыщыткIэ а псалъэжхьэм зи гугъу ящI щытыкIэр зэрыщыту абы кыызэщIеубыдэ. А псалъэжхьэр теуухуащ гъэзэщIакIуэхэм ямыгъэзэщIэ, зэфIамыгыэкIэ Iуэхугъуэхэм:

ЦIыхум и дагъуэр ищIэжыркыым. Лымы и лыгъэр лэгъунэм щыIуатэркыым; ЦIыху нэхь лъапIэ щыIэкыым; Щы нэхь бей щыIэкыым; Верэ Павловнэ (Сэ-нят зыхуегъазэри) кьрегъажьэр: – УмыукIытэ. Шэрджэсхэм фи псалъэжыым

зэрыжислэмкIэ, узыггэтIысым уиубыжырккым. Уезыггаджэм жишар жыпIэжынкIэ емыкIу хэлккым (Мысрокуэ С.).

БгээзашIэ мыхуну Iуэхугуэр кышыIуэта мэхуу мыхуныгээр льябжэпэкIэ кышыгыггэлгэгэуа лэжыгыггэцIэ зыхэт унафэ тешэ конструкцэкIэ:

Гуэгу занцIэщ жыпIэу, гуэгу ябгынакIэ умыкIуэ, гуэгу жыжыггэщ жыпIэуи, гуэгуфIынкIэ укIуэн кьомыгганэ. Уи мыш умышэс! Блэкла хабзэжыс умкьемыккуж. Ией ницIауэ фIым уцымыгууэ.

Псалгажэхэм машIэу уашрохьэлIэ мыхуныггэ псалгаэуха мыубггуахэм:

1. *Акылыр – жыыггэ-цIаггэккым. Кьоджэм уиггэжэйрккым. ЛIэныггэр жыыггэ-цIаггэккым. Льягуныггэр дахаггэ-Iеяггэккым.*

2. *ЩIэныггэ лей хурккым. Лажбэ жыы хурккым. Емыджа Iустаз хурккым. Псапэ куэд хурккым.*

3. *НитIрэ нэт зэхуэдэккым. Iээпхуамбитху(рэ) нэт зэхуэдэккым.*

Псалгажэ мыхуныггэ кээзыггэлгаггуэхэм уашрохьэлIэ псалгаэуха убггуахэм, езыхэм я мыхэнэ зэхэлгыкIэ нэшэнэхэр яIэжу. Нэхыбэрэ кьаггэсэбпхэм ящыщ гупу щыт зи субъектыр пыухыкIа предмет, мыхуныггэр зи гээзэщIакIуэм ехэлIахэр.

1. *Анэдэлху узыр хужырккым. Анэдэлху дзыр хужырккым. УзыфI цыIэккым.*

Мы зи гугуу тщIы конструкцэхэм я гээзэщIакIуэр кэггэлгэгэуауэ щытынкIэ хунуш мыггэнэхуа ггэпсыкIэм иту е цIэиуэ псалгазешэм ит щыIэцIэкIэ, абы нэмыщI цIэ хуа псалгакIи. ГгэнэхуакIуэ пльыфэцIэкIэ е IуэхуцIэкIэ кэггэлгэггуар гээзэщIакIуэм и пи е и ужыи иувэнкIэ хунуш:

ЖаIэ псори пэжккым. Дахэ псори дахэккым. Зэфэну псыр кэжаккым. Ар зыхыа псыр жэбзэнккым.

2. *Быдэ и анэ гырккым. ПыфI и щытху кIуэдырккым. Лгэпкэ и зыпкэ кIуэдырккым. Кгуэ ницIуупс зиIэ и анэ гуфIэ щиггашIэрккым.*

Мыпхуэдэ зэхэлгыкIэм и гээзэщIакIуэр (лэжыгыггэцIэр) кэггэлгэггуащ нэшэнэ – еиггэ комплекскIэ, гээзэщIэныр яужь итщ.

3. *Зээуэрэй адаккитI пиэр хурккым. Жыг закгуэ мээ хурккым. Жылэ лажбэ хурккым.*

Мыпхуэдэ зэхэлгыкIэм ггэщIэггуэну хэлгыр абы и гээзэщIэныр цIэ зэхэту зэрыщытырщ.

Нэхыбэу узрихьэлIэ псалгажэ лIэужыггуэхэм ящыщ пкыгыгуэ нэхыщхьитIри зиIэ псалгаэухар, а тIум нэмыщI хэггэхуээн пкыгыгуи зыхэтыр. Мыпхуэдэ псалгажэхэм субъектым и лэжыгыггэ объектым хуэунэтIам мыхуныггэ халхьэ.

1. *Лыггэ теггэ шIгырккым. Лгэлухуа даггэ текIырккым. ДыггужытI я шIыб зэхуаггээзаккым.*

Мы псалгаэухахэм мыхуныггэ халхьэ субъектымрэ объектым хуэунэтIа Iуэхугуэмрэ.

2. *Акылыр жьакIэм ежбэрккым. Хбэцыбанэм жызум кыпынкIэрккым. Лыггэр ажалым щыцтэрккым.* Япэ псалгаэухам и пэ ит гээзэщIакIуэр цIэиуэ псалгазешэм ит щыIэцIэкIэ, хэггэхуээн мыблаггэр – зыхуэж псалгазешэм ит щыIэцIэкIэ, абы иужькIэ лэжыгыггэцIэ гээзэщIэныр мыхуныггэ льябжэужь **-ккым-**кIэ кышыгыггэлгэггуащ. ЕтIуанэ псалгаэухам зыхуэж псалгазешэм ит хэггэхуээныр и пэ иту кьокIуэ, абы и ужь итщ гээзэщIакIуэ мыггэнэхуа ггэпсыкIэ зиIэ щыIэцIэр, абы иужыжкIэ гээзэщIэныр щытщ.

3. *Лы пхам лы еуэрккым. Шы сакэ хэ кьедзаккэрккым.* Мыпхуэдэ псалгажэ лIэужыггуэхэм гээзэщIакIуэр кышыгыггэлгэггуащ зыхуэж псалгазешэм ит е мыггэнэхуа ггэпсыкIэ зиIэ щыIэцIэкIэ, абы иIэщ ггэнэхуакIуэ щыIэцIэкIэ, IуэхуцIэкIэ, е пльыфэцIэкIэ кэггэлгэггуауэ; льябжэужь **-ккым-**кIэ кгэхуа мыхуныггэ кээзыггэлгаггуэ гээзэщIэнми иIэщ хэггэхуээн, зыхуэж

псалъэзешэм ит е мыгъэнэхуа гъэпсыкIэ зиIэ шыIэцIэкIэ, инфинитивкIэ е цIэ хьуа псалъэкIэ къэгъэлъэгъуауэ.

Пкъыгъуэ нэхъыщхьитI зыхэт мыхъуныгъэ къэзыгъэлъагъуэ псалъэжь-псалъэ-ухахэр, зи гъээщIэныр хьэлкIэ наIуэ щIауэ щытхэр, адреи ищхьэкIэ зи гугъу щытщIа псоми къашхьэщокIыр гъээщIакуэм и нэщэнэхэр псори мыхъуныгъэм хуамыгъакуэу хъуныгъэ гуэри къазэрыхэнэмкIэ: *ЗэхуэщIэкIэ ныбжьэгъу зэдэфIкъым.*

Мыпхуэдэ зэхэлъыкIэм и гъээщIакуэр цIеиIуэ псалъэзешэм итщ, гъээщIэным и мыхъуныгъэр зыгъэмащIэ хьэлъыр гъээщIакуэм и пэми и ужьми итынкIэ хьунуш. Псалъэухари зэхуэщIыжа мэхъу лъабжьэужь **-къым** зыхэт гъээщIэнымкIэ.

Гу лъытапхьэщ, псалъэжь-псалъэухахэм куэдрэ уащрохьэлIэ мыхъуныгъэ тIуащIэ, псалъэуха пкъыгъуэ щхьэхуэхэм ехьэлIа лъабжьэпэ **мы**-мрэ лъабжьэужь **-къым**-рэ къагъэхьуу:

Псэ зыпыту мышынэ щыIэкъым. Къапхъэным къымыгъапцIэу къиубыдыркъым. Пашэ зимыIэ щыIэкъым.

Мыхъуныгъэ тIуащIэр лъабжьэпэ **мы**- кудейкIэ, е лъабжьэужь **-къым**-кIэ къыщыхьуи щыIэш:

Узымышэчин къудамэм утемыувэ. Си къамэр тIо къисхыркъым, си псалъэр тIо жысIэркъым.

Зэрытлъагъуши, мыхъуныгъэ тIуащIэр яхуэщI псалъэухам и пкъыгъуэ зэльэпкъэгъухэм, е псалъэуха зэльэпкъэгъухэм. Нэхъыбэу узрихьэлIэ мыхъуныгъэ тIуащIэ зыхэт псалъэжьхэм ящыщI зыгуэрым и шыIэныгъэр щIэзыгъэбыдэхэр:

Мардэ зимыIэ щыIэкъым. ЩIалэгъуэрэ дахэгъуэрэ зимыIэ щыIэкъым. Щхьэу-сыгъуэ зимыIэ кIуэдыркъым.

Мы псалъэжьхэм къагъэлъагъуэ цIыхум и пэуныгъэм адыгэхэр философии илхэныкьуэкIэ зэрэплъыр.

Псалъэжьхэми псалъафэхэми дызэрелъжам къыгъэлъэгъуащ ахэр мыхъуныгъэ къызэрыкI псалъэухауэ зэхэту къызэрагъэсэбэпыфынур, икIи абы я нэхъыбэм мыхъуныгъэ псо къагъэлъагъуэу зэрышытыр. ГупитIми бзэ къэхьукIэм и мыхъуныгъэ гъэпсыкIэм увьпIэшхуэ щаубыд. Псалъафэхэр, мыдрей псалъэхэми хуэдэу, мыхъуныгъэ къызэрагъэлъагъуэ Iэмалхэм елытауэ, мыпхуэдэу догуэш: мыхъуныгъэ къэзыгъэлъагъуэ лъабжьэпэ **мы**- зыхэт псалъафэхэр – езым я увьпIэ яIэжщ, мыхъуныгъэ иримыкьу псалъэухахэр къагъэхьуу; мыхъуныгъэ къэзыгъэлъагъуэ лъабжьэужь **-къым** зыхэт псалъафэхэр – гъээщIэным и увьпIэр яубыд, мыхъуныгъэ псо къызэрыкI псалъэуха къагъэхьуурэ; лъабжьэпэ **мы**-ри, лъабжьэужь **-къым**-ри зыхэт псалъафэхэр – мыхъуныгъэ къагъэлъагъуэу пкъыгъуитI щыхэтым деж, мыхъуныгъэ тIуащIэ къагъэлъагъуэ. ЗэрытщIэщи, мыхъуныгъэр мыдэныгъэр хъуныгъэ мэхъуж. Псалъафэхэми хуэдэу, псалъэжь-псалъэухахэми я мыхъуныгъэр къэгъэлъэгъуа мэхъу зи гугъу тщIа лъабжьэгъусэхэмкIэ. Бзэм куэдрэ уащрохьэлIэ псалъэжьхэм мыхъуныгъэ тIуащIэ, лъабжьэпэ **мы**-мрэ лъабжьэужь **-къым**-рэ зэгъусэу къагъэсэбэпкIэрэ, къагъэхьуу.

KIэуху жыIапхьэщ: мыхъуныгъэ категорэр гугъуш, зэмышхь куэдуи зэхэлъщ. Мы категорэм бзэм и лхэныкьуэкIэ уеплэмэ, Iэмал зэхуэмыдэхэмкIэ джын хуейм шыщI.

ТегъэщIапIэ хьуа литературэр

1. Балова И.М. Очерки по синтаксису пословиц и поговорок кабардинского языка Нальчик: КБГУ им. Х. М. Бербекова, 1999. 196 с.

2. Бэрбэч Б.Ч., БицIо Б.Ч., IутIыж Б. Къу. Адыгэбзэ фразеологизмэхэм я псалъалъэ. Налшык: Эльбрус, 2001. 240 н. (Бербеков Б.Ч., Биждоев Б.Ч., Утиждев Б.К. Школьный фразеологический словарь кабардино-черкесского языка Нальчик: Эльбрус, 2001. 240 с.).

3. Бижоев Б.Ч. Раздел «Фразеология». С. 170–222 / «Кабардино-черкесский язык». Т. 2. Нальчик: Издательский центр Эль-Фа, 2006. 520 с.
4. Гъут Л.А. Адыгэ псалъэжъхэмрэ псалъэ шэрыуэхэмрэ (абыхэм я мыхъэнэр гъэщыпкъауэ). Адыгэ Гуэрыуатэм и антологие зэужь. Налшык: ИГИ КБНЦ РАН-м и тхыль къыдэгъэкIынымкIэ и къудамэ. 2016. 364 (Гутова Л.А. Адыгские пословицы и поговорки (с их толкованиями). Антологический свод адыгского фольклора. Нальчик: Издательский отдел ИГИ КБНЦ РАН, 2016. 364 с.).
5. Джасурджий Хь.З., Дзасэжь Хь.Е. Адыгэбзэ. Япэ Iыхъэ. Налшык: Нарт, 1991. 272 н. (Гяургиев Х.З., Дзасэжев Х.Э. Учебник кабардинского языка для средних специальных учебных заведений, школ и классов с углубленным изучением родного языка. Ч. I. Нальчик: Нарт, 1991. 272 с.).
6. Емузов А.Г. Лексико-семантический и грамматический анализ фразеологии кабардино-черкесского языка. Нальчик: Эльбрус, 1986. 224 с.
7. Кумахов М.А. Словоизменение адыгских языков. М.: Наука, 1971. 342 с.
8. Кумыкова Д.М. Лакунарность фразеологических единиц в кабардино-черкесском и русском языках // Вестник Института гуманитарных исследований Правительства Кабардино-Балкарской Республики и Кабардино-Балкарского Научного центра Российской академии наук. 2017. № 1 (32). С. 71–76.
9. Урыс Хь. Ш. Адыгэ грамматикэ. Фонетикэ. Морфонемикэ. Морфонология. Налшык: Эльбрус, 2001. 232 н. (Урусов Х.Ш. Кабардино-черкесская грамматика. Фонетика. Морфонемика. Морфонология. Нальчик: Эльбрус, 2001. 232 с.).
10. Шериева Н.Г. Выражение отрицания в кабардино-черкесском языке. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ РАН, 2014. 94 с.

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ОТРИЦАНИЯ В УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЯХ И ПОСЛОВИЦАХ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Шериева Нина Гумаровна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), nina.sherieva@mail.ru

В статье продемонстрирована большая роль, которую играет отрицание в формировании и функционировании таких важных пластов кабардино-черкесского языка, как фразеологизмы и другие устойчивые выражения, а также одного из самых распространенных жанров адыгского фольклора – пословиц и поговорок. Благодаря отрицанию, многие образцы перечисленных явлений, во-первых, имеют положительные и отрицательные варианты, т.е. значительно увеличивается их общее количество, и, во-вторых, подобное противопоставление делает более доступным и образным их смысл.

Как показывает анализ, наиболее употребительным способом выражения отрицания в устойчивых выражениях и пословицах является аффиксальный- с помощью префикса *мы-* в инфинитных конструкциях и суффикса *-къылм* – в финитных.

Однако ими не ограничивается перечень языковых средств, применяемых для показа негатива. Особое внимание обращено, например, на такое уникальное явление как двойное отрицание или, как его еще называют, отрицание отрицания. Не менее интересны и привлекаемые в качестве вспомогательных средств другие разнообразных аффиксы.

В работе также прослежена такая сторона проблемы, как место отрицательных средств в словосочетании и предложении, т.е. какую позицию они занимают, к каким частям речи и членам предложения они могут присоединяться и т.д.

Отдельно можно подчеркнуть то обстоятельство, что данная статья является фактически первой работой по поднятой проблеме, написанной на кабардино-черкесском языке с использованием новой терминологии, разработанной на этом языке и впервые вводимой в научный оборот.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, отрицание, способ, устойчивые выражения, пословицы, префикс, суффикс, двойное отрицание.

METHODS OF EXPRESSION OF DENIAL IN SUSTAINABLE EXPRESSIONS AND PROVERBS IN KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Sherieva Nina Gumarovna, Candidate of Philology, Senior Researcher of the Sector of the Kabardino-Circassian language of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), nina.sherieva@mail.ru

First of all, this article should show the large role that denial plays in the formation and functioning of such important strata of the Kabardino-Circassian language as phraseological units and other stable expressions, as well as one of the most common genres of Adyghe folklore proverbs and sayings. Thanks to the denial, many examples of these phenomena, firstly, have positive and negative options, that is, their total number increases significantly, and, secondly, a similar opposition to their more accessible and figurative meaning.

As the analysis shows, the most commonly used way of expressing in stable expressions and proverbs is affixing – using the prefix *we-* in infinite constructions and the suffix *-which* in finite ones. However, they are not limited to the list of language tools used to show negative.

Particular attention is paid, for example, to such a unique phenomenon as double negation or, as it is also called, the negation of negation. Other various affixes are no less interesting and are used as auxiliary tools.

The paper also traced such a side of the problem as the place of negative means in the phrase and sentence, i.e. what position they take, what parts of speech and members of the sentence they can join, etc.

Keywords: Kabardino-Circassian language, negation, method, stable expressions, proverbs, prefix, suffix, double negation.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-4-1-43-175-182